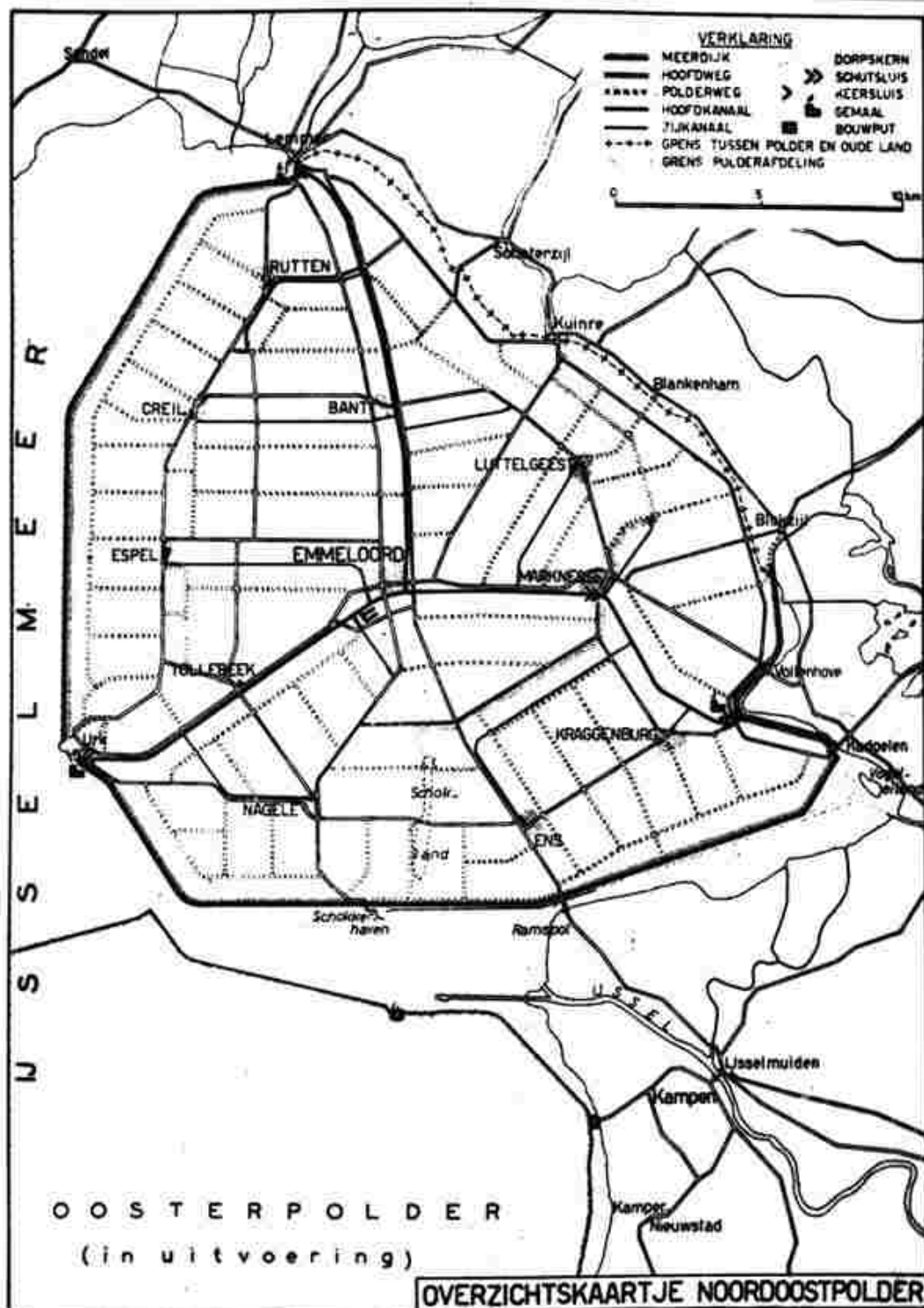

Samenlevingsopbouw in de Noordoostpolder 1942-1962

**Bachelorscriptie
Feike Boschma
S4227506**

**Begeleider: dr. Anneleen Arnout
Inleverdatum: 15 juni 2016
15 augustus 2016**

De Noordoostpolder omstreeks 1955. Duidelijk hier te zien is de kern Emmeloord met daaromheen de tien dorpen (op volgorde van leeftijd): Marknesse, Kraggenburg, Ens, Luttelgeest, Bant, Rutten, Creil, Nagele, Espel en Tollebeek. Tevens op de kaart: de voormalige eilanden Urk en Schokland.

<u>Inhoud</u>	
Inleiding	3
Deel 1: Het begin	10
1.1. De Noordoostpolder in de Tweede Wereldoorlog	-
1.2. De komst van de kerk	11
1.3. Religieuze verschillen nemen toe	-
Deel 2: De invloed van de kerk	14
2.1. Kerkgebouwen	-
2.2. Boerenbelangenorganisaties	15
2.3. Het onderwijs	-
Deel 3: De bewoners	17
3.1. Gevolgen van het selectiebeleid	-
3.2. Het dorpsleven	18
3.3. Ongelijkheid tussen boeren en arbeiders	19
3.4. Is er sprake van lokale identiteit?	20
Conclusie	22
Verantwoording	24

Inleiding

Aanleiding en vraagstelling

Het begin van grootschalige interesse in de planologie en ruimtelijke ordening van Nederlandse polders wordt door de historicus E. Taverne gesitueerd in de negentiende eeuw, meer specifiek in het jaar 1851. In dat jaar werd de Haarlemmermeerpolder drooggelegd, waartoe werd besloten vanwege het gevaar dat deze 'waterwolf' door haar talrijke overstromingen vormde voor de omliggende Noord-Hollandse steden. Er werd na de drooglegging, ondanks verschillende publieke en politieke discussies, door de landelijke overheid nauwelijks iets ondernomen om deze immens grote polder in cultuur te brengen.¹ Driekwart eeuw later uitte de Amsterdamse sociaalgeograaf H.N. ter Veen hier zijn ongenoegen over. In zijn proefschrift *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied* inventariseerde hij de problemen die hadden opgetreden bij de ontginning van deze drassige wildernis. Ter Veen sprak van talrijke sociale problemen als infectieziekten en 'wildgroei' van nederzettingen vol armoedzaaiers, die zouden zijn ontstaan als gevolg van de beperkte sociale en fysieke planning in het polderlandschap.²

Ondanks de verschillende problemen zag Ter Veen ook de voordelen in van deze laissez-fairehouding van de overheid. Hij beargumenteerde dat de vrijgelaten gebiedsontwikkeling uiteindelijk een psychisch en mentaal sterke bevolking had voortgebracht, die zich door het gebrek aan tradities onafhankelijk en toekomstgericht opstelde.³ Het had echter heel wat mensenlevens en materieel gekost om hiertoe te komen, en Ter Veen was ervan overtuigd dat de eerste moeizame fasen van kolonisatie als het ware overgeslagen konden worden middels planning en ordening onder toezien oog van de staat.⁴ Hij raakte dan ook al snel nauw betrokken bij de ontwikkeling van het volgende grote inpolderingsproject, de IJsselmeerpolders. Mede door zijn toedoen werd er besloten tot het instellen van de controlecommissie 'Directie van de Wieringermeer', genoemd naar de eerste polder die zij in cultuur moest brengen. De overheid nam hiermee voor het eerst een actieve rol in bij de exploitatie van drooggevallen polders.⁵ Directeur van de Wieringermeer werd de Wageningse landbouwkundige S. Smeding. Niet alleen gingen hij en de Directie over de fysieke inrichting van het landschap, maar ook over wie er mocht komen wonen.⁶ Ten behoeve van een snelle en duurzame gebiedsopbouw zochten zij vakbekwame mensen met een grote financiële draagkracht, maar bovenal

¹ E. Taverne, 'Het betwiste landschap van de Haarlemmermeer', *BMGN-LHCR* 121:4, 711-726, alhier 715-716.

² H.N. ter Veen, *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied* (Groningen, 1925), 8-12, 22-23, 41-44; Taverne, 'Het betwiste landschap', 718.

³ E.W. Hofstee, 'De selectie van de kolonisten en de ontwikkeling van de plattelandscultuur in de IJsselmeerpolders', in: A.J. Zuur (red.), *Langs gewonnen velden. Facetten van Smedings werk* (Wageningen, 1954), 268-297, alhier 270-271.

⁴ C. Jeurgens, *De Haarlemmermeer: een studie in planning en beleid 1836-1858* (Amsterdam, 1991), 23-27; H.N. ter Veen, 'Op nieuw land een nieuwe maatschappij. Het Zuiderzeeprobleem' *Mens & Maatschappij* 6:4 (1930), 313-329, alhier 314-316.

⁵ A.M.C. Van Dissel, *59 jaar eigengereide doeners in Flevoland, Noordoostpolder en Wieringermeer: Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 1930-1989* (Zutphen, 1991), 34-36; In feite was de Wieringermeer, dankzij de nog niet voltooide Afsluitdijk, geen IJsselmeer- maar een Zuiderzeepolder. Zij viel daarentegen wel onder het oorspronkelijke bedijkings- en inpolderingsplan.

moesten zij in staat zijn zich te verplaatsen in een maatschappij in ontwikkeling en bereid zijn deze samenleving op te bouwen.⁷

Die ver doorgevoerde planning van kolonisatie en ontginning maakt het IJsselmeerproject tot een uniek geval in de Nederlandse geschiedenis. De keuze voor de Noordoostpolder, de tweede droogmakerij binnen dit project, moet daarbij worden toegelicht: anders dan de Wieringermeer kwam de Noordoostpolder de Tweede Wereldoorlog ongeschonden door. Daarnaast viel de Wieringermeer ruim voor de oorlog droog en waren hier reeds gemeenschappen gesticht, die na de oorlog opnieuw moesten worden opgebouwd. In tegenstelling tot de Noordoostpolder, kan hier dus echter niet gesproken worden van een 'schone lei'. Dit maakt dat in mijn ogen de Noordoostpolder een overzichtelijker, alsmede logischer, keuze is. Deze scriptie zal zich daarom toeleggen op de samenlevingsopbouw in de Noordoostpolder, met in het bijzonder een focus op sociale samenhang. Die focus komt voort uit de vraag naar sociale samenhang die gedurende de opbouw door verschillende onderzoekers van de Wieringermeerdirectie werd gesteld. Want hoe creëerde men de solidariteit en gemeenschapszin in volledig nieuwe woongebieden, die in natuurlijk gegroeide plaatsen op het oude land zo vanzelfsprekend was?⁸ Er zal op zoek worden gegaan naar factoren die de sociale samenhang hebben beïnvloed teneinde het proces van samenlevingsopbouw te doorgronden. De vraag die hierbij gesteld zal worden: kan er in de Noordoostpolder, op het eind van diens opbouwperiode 1942-1962, gesproken worden van een volwaardige samenlevingsopbouw? Om dit te achterhalen zal eerst het tijds kader worden toegelicht en de belangrijkste aspecten hiervan worden verkend. Vervolgens zal getracht worden het ogenschijnlijk lastige begrip sociale samenhang te duiden. Beide zullen besluiten met een deelvraag.

Tijds kader

Het einde van een opbouwperiode vanzelfsprekend lastig te markeren. De meest toereikende benadering hiervoor is het jaartal 1962, waarin de gemeente Noordoostpolder werd opgericht. Daarmee kwam er een einde aan het 'openbaar lichaam' De Noordoostelijke Polder, dat onder directe verantwoordelijkheid van de landelijke overheid viel. Door het min of meer verdwijnen van actieve overheidsbemoediging kan hier gesproken worden van een logische afsluiting van de periode van opbouw in de Noordoostpolder.⁹ Met het gegeven tijds kader in het achterhoofd doen zich al snel verschillende historische fenomenen voor, die niet buiten beschouwing gelaten kunnen worden. In verband met de uiteenlopende afkomst van de poldermigranten, waar in hoofdstuk 1 (paragraaf 3) en vooral hoofdstuk 2 verder op in zal worden gegaan, lijkt de verzuiling hier het meest invloedrijke

⁷ C.C. van Baalen, *Paradijs in oorlogstijd? Onderduikers in de NOP 1942-1945* (Zwolle, 1986), 26-30; Van Dissel, *Eigengereide doeners*, 149-151.

⁸ A.K. Constandse, *Het dorp in de IJsselmeerpolders. Sociologische beschouwingen over de nieuwe plattelandscultuur en haar implicaties voor de planologie van de droog te leggen IJsselmeerpolders* (Zwolle, 1960), 13-15; R. Alblas & P. Bukman, *Wonen in een nieuwe polder: onderzoeken in de Noordoostpolder naar de invloed van de nederzettingvormen op het sociale leven* (Amsterdam, 1959), 12; Met de term 'oude land' werd bedoeld op het gebied dat niet tot de IJsselmeerwerken behoorde.

⁹ H.J. Stuvell, *Bouwen op nieuwe bodem ten behoeve van de gemeenschap in het voormalige Zuiderzeebekken* (Assen, 1967), 95.

fenomeen te zijn. De verzuiling, de segmentering van de Nederlandse samenleving in verschillende ideologische groeperingen, had volgens historicus P. de Rooy op velerlei manieren zijn weerslag op het sociale leven en de onderlinge relaties van de Nederlandse bevolking.¹⁰ In de eerste plaats moet deze verzuiling daarom worden toegelicht.

De politicoloog A. Lijphart beschreef eind jaren 1970 de situatie waarin de Nederlandse samenleving vanaf het begin van de twintigste eeuw in verkeerde. De zogeheten verzuiling beschreef hij als een specifiek Nederlandse ontwikkeling, die weliswaar niet de gehele samenleving behelsde maar haar wel bijeenhield.¹¹ Hijzelf noemde dit pacificatiepolitiek, binnen de sociale wetenschappen heette het de stabiliteitsthese.¹² Deze these, die de verzuiling aandraagt als verklaring voor de politieke stabiliteit in het gefragmenteerde Nederland in de jaren 1917-1965, was lange tijd het leidende narratief met betrekking tot de verzuiling.¹³ Een bevestiging hiervan valt min of meer op te maken uit de visie van de historicus L.J. Rogier, die in 1956 de strikte en volledige splitsing van het volk in zuilen beschreef.¹⁴ Deze overdreven scheidingsvisie van de katholieke Rogier lijkt te zijn ontstaan uit de visie die zoveel katholieken indertijd hadden: dankzij de ondergeschoven positie waarin deze geloofsgroep lange tijd verkeerde was het katholieke volksdeel zich op eigen initiatief gaan emanciperen. De veelheid aan strikt katholieke organisaties, die hierbij ontstond, maakte dat de katholieke zuil sterker was geïsoleerd dan haar ideologische evenknieën als de gereformeerden of hervormden. Deze isolatie werd ook benadrukt door de historicus H. Righart, die in *De katholieke zuil in Europa* de blik legde op de verschillende katholieke geloofsgroepen en hun geïsoleerde levenswijze in andere West-Europese landen.¹⁵

Rondom het begin van de jaren 1980 kan er gesproken worden van een grootschalige opleving in de interesse in de verzuiling vanuit historische kringen. Het was de historicus J.C.H. Blom die met de bundel *Verzuiling in Nederland* het startsein trachtte te geven voor een grootschalig historisch onderzoeksproject naar dit fenomeen. In de jaren 1980 kwamen er dan ook verschillende studies uit, veelal onder Bloms redactie, die de verzuiling verkenden.¹⁶ Het was Blom zelf die in één van deze werken de verzuiling accuraat wist te typeren: 'Verzuildheid is de mate waarin mensen hun sociaal-culturele en politieke activiteiten bewust verrichten en kunnen verrichten in eigen levensbeschouwelijke kring. Verzuiling is dan het proces dat de verzuildheid vergroot, ontzuiling het

¹⁰ P. de Rooy, 'Zes studies over verzuiling' *BMGN-LHCR* 110:3 (1995), 380-392, alhier 380-382.

¹¹ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968), 34, 199.

¹² De Rooy, 'Zes studies', 380-382.

¹³ E.H. Karel, 'Een nieuwe visie op verzuiling' *Groniek* 87 (1984), 54-61, alhier 55-58.

¹⁴ L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* (Den Haag, 1956), 234-236.

¹⁵ H. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Amsterdam, 1986), 17.

¹⁶ H. Wijfjes, 'De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw. Onder redactie van Hans Blom en Jaap Talsma' *Historisch Nieuwsblad* <<http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/5566/de-verzuiling-voorbij-godsdienst-stand-en-natie-in-de-lange-negentiende-eeuw-onder-redactie-van-hans-blom-en-jaap-talsma>> [geraadpleegd 7-7-2016]; J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland: in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925* (Amsterdam, 1981), 34-36.

proces dat de verzuildheid vermindert.¹⁷ In welke mate de zuilen gescheiden waren, werd hier in het midden gelaten. Daarnaast werd, in navolging van Lijphart, het einde van de verzuiling rond het jaar 1960 gesitueerd. Blom ging hierin zelfs zo ver dat hij dit decennium bestempelde als de eigenlijke breuk in de twintigste-eeuwse Nederlandse geschiedenis, in tegenstelling tot de veelgehoorde jaren 1940.¹⁸

Vanaf de jaren 1990 heerst er een tweeledige houding ten opzichte van de verzuiling. Aan de ene kant zijn wetenschappers ervan bewust dat de fase zeer toonevend is geweest in de afgelopen eeuw, aan de andere kant zijn velen het erover eens dat het begrip een gebrek aan nuance weergeeft. Een voorbeeld van het eerste is *Verzuiling en ontzuiling* van de historicus P.J.M. Pennings. Pennings legt in dit werk de nadruk op de van verzuilde instanties doortrokken Nederlandse overheid, waarmee hij de feitelijke vervlechting van kerk en staat gedurende deze periode accentueert. Hij legt ook de praktijk van de verzuiling bloot: een strikte scheiding tussen bevolkingsgroepen, maar veel contact en overleg tussen de zuilelites. Op deze wijze werden volgens hem veel maatschappelijke spanningen weggenomen.¹⁹ Het tweede komt volgens de historicus P. de Rooy voort uit het onderzoekstraject van Blom: in de verschillende onderzoeken na de zijne werden verschillende theorieën noch aangenomen, noch verworpen. Er zijn volgens hem dan ook genoeg redenen om de verzuiling als begrip af te schaffen.²⁰ In 2000 volgde de bundel *De verzuiling voorbij* waarin Blom het voorgaande beaamt, maar hij wel van mening is dat het begrip gehandhaafd moet blijven: het is namelijk een uitstekend bruikbare metafoor.²¹ In het voetspoor van Blom kan onder anderen P. van Dam genoemd worden. Deze historicus beweert in *Staat van Verzuiling* dat de mate van verzuildheid in Nederland vaak is overschat en hij spreekt dan ook van een 'verzuilingsmythe'. Daarmee trekt hij bovendien het proces van ontzuiling in twijfel: er was volgens hem meer sprake van een evolutie van idealen, dan van een veel veronderstelde rigoureuze breuk met idealen in de jaren 1960. Hij benoemt hierbij de verzuiling, en met de name de stabiliteitstheze hieromtrent, tot een 'nationale mythe'.²²

Al met al kan worden gesteld dat de verzuiling een gegeven is om rekening mee te houden, kijkend naar de Noordoostpolder in de jaren 1950. Desondanks moet hier niet te veel aan vastgehouden worden, daar al is gebleken dat de meningen over de mate van gescheidenheid sterk uiteenlopen. Vooral in de jaren 1950 en 1960 zelf, leken de katholieken overtuigd van het succes van de eigen isolatie. Enkele tientallen jaren later wordt hier heel anders tegenaan gekeken. Het is daarom interessant te kijken naar sporen van samenwerking tussen de verschillende zuilen in de Noordoostpolder. Met de hoofdvraag in het achterhoofd zal daarom het proces van verzuiling in de

¹⁷ J.C.H. Blom, C.J. Misset, ed., *'Broeders sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Den Haag, 1985), 17.

¹⁸ Ibidem, 17-19.

¹⁹ P.J.M. Pennings, *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen : opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Kampen, 1991), 14-15, 37.

²⁰ P. de Rooy, 'Voorbij de verzuiling?' *BMGN-LCHR* 116:1 (2001), 45-57, alhier 45-46.

²¹ J.C.H. Blom, J. Talsma, ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam, 2011), 23-27.

²² P. van Dam, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam, 2011), 45.

Noordoostpolder worden toegelicht, met de vraag: zijn er gedurende de opbouw van de Noordoostpolder voorbeelden te vinden van samenwerking, die het verzuilingsnarratief bevestigen of ontkrachten?

Sociale samenhang

Als tweede onderdeel van deze inleiding zal na worden gegaan wat sociale samenhang, of cohesie, inhoudt en hoe deze te bespeuren is. Volgens de sociologen P. Schnabel en J. de Hart is sociale cohesie niet eenvoudig te meten. Het is een begrip dat altijd afhankelijk is van de spreker of schrijver, waarbij vrijwel nooit een beroep gedaan kan worden op empirische metingen. Sociale cohesie is dus een waarde geladen begrip.²³ De sociologen A. Huygen en F. de Meere concluderen uit hun literatuuronderzoek hetzelfde. Ze merken echter ook dat er in de literatuur voortdurend dezelfde elementen terugkeren waarmee sociale cohesie wordt getypeerd. Deze elementen maken vervolgens een definiëring mogelijk. Het begrip draait volgens hen om solidariteit tussen mensen in een ingekaderde politieke realiteit. Naast de verbondenheid en identificatie met deze politieke realiteit, wordt sociale cohesie gekenmerkt door intensieve onderlinge contacten, gedeelde normen en waarden en een hoge participatie in het sociale leven.²⁴

Er zijn dus, ondanks de uitgesproken 'vaagheid' van het begrip, wel degelijk elementen te bespeuren die sociale cohesie meetbaar kunnen maken.²⁵ Die elementen zullen in de rest van deze scriptie gedefinieerd worden als: hoge participatie in het sociale leven, identificatie met het woongebied en sterke onderlinge banden tussen de bewoners. Deze elementen zullen de indicatoren zijn voor het bespeuren van de gestelde 'volwaardigheid' van de samenleving. Onderzoek naar sociale cohesie kan volgens Huygen en De Meere plaatsvinden op alle niveaus, van nationaal tot lokaal. Het wordt echter vooral gedaan in de stedelijke omgeving. Het is daarom juist zo interessant een blik te werpen op een ruraal gebied als de Noordoostpolder, waar bovendien vanuit alle windstreken nieuwe bewoners werden aangevoerd. Er zal worden uitgegaan van de vraag: in welke mate zijn de gestelde indicatoren voor sociale cohesie aanwezig in de Noordoostpolder, en hoe droegen zij bij aan de samenlevingsopbouw hier?

Methode en brongebruik

Ik zal de door mij gestelde vragen trachten te beantwoorden door middel van secundaire literatuur en contemporaine bronnen. Een groot deel van de door mij geraadpleegde bronnen zijn voortgekomen uit de Directie van de Wieringermeer of haar opvolger, de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. Diens directeur Smeding wist bij oprichting van de dienst in 1930 de landelijke overheid ervan te overtuigen

²³ P. Schnabel & J. de Hart, 'Sociale cohesie: het thema van dit Sociaal en Cultureel rapport' in: P. Schnabel, R. Bijl & J. de Hart, *Betrekkelijke betrokkenheid* (Den Haag, 2008), 11-28, alhier 12-13.

²⁴ A. Huygen & F. De Meere, *De invloed en effecten van sociale samenhang. Verslag van een literatuurverkenning* (Utrecht, 2008), 6-8.

²⁵ Schnabel & De Hart, 'Sociale cohesie' in: Schnabel & De Hart, *Betrekkelijke betrokkenheid*, 11-28, alhier 12.

dat, ten behoeve van een doelmatige beleids- en gebiedsontwikkeling, alle onderzoek, beleidsvoorbereiding, uitvoering en domeinbeheer onder zijn organisatie moesten vallen.²⁶ Smeding zag zichzelf als een politiek neutraal ambtenaar en trachtte ook zodanig te handelen. Het enige doel van hem en zijn Directie was een rationeel ingerichte en economisch productieve poldersamenleving, en alles moest daarbij wijken voor de gemeenschapszin en goede samenlevingsopbouw.²⁷ Een van de belangrijkste uitvloeisels van dit standpunt was dat de Wieringermeerdirectie voortdurend bezig was haar eigen handelen te evalueren. Hierbij bouwde men tevens voort op de rapporten van de 'Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders'. Deze onderzoeksinstelling was in 1936 opgezet door Ter Veen, in de behoefte naar meer en vooral onafhankelijk onderzoek.²⁸ Het onderzoeksgebied van deze stichting behelsde een enorm spectrum: van de bewoners van de Zuiderzeekusten tot de eigenschappen van drooggevalle zeebodem, en van de toekomstperspectieven van de nieuwe polders tot uiteindelijk ook de bewoners van laatstgenoemde gebieden.²⁹ Hierbij voerden kwantitatieve methoden en een ruimtelijke benadering van maatschappelijke vraagstukken de boventoon. Deze tak van wetenschap, de sociografie, was ontstaan aan de Universiteit van Amsterdam waar de geografische studie was gesplitst in een fysische en sociologische component.³⁰ Via Ter Veen, die aan voorgenoemde universiteit verbonden was, verkreeg het sociaalgeografisch onderzoek een belangrijke plaats in het te vormen beleid ten aanzien van de IJsselmeerwerken.³¹ Samen met het landbouwkundige onderzoek van de Wieringermeerdirectie vormde de sociografie de wetenschappelijke meetlat waarlangs de kolonisatie van de polders werd gelegd.³² De Wieringermeerdirectie heeft met haar onderzoek vanaf het eerste uur bovendien de geschiedschrijving over de IJsselmeerwerken op gang gebracht. Een goed voorbeeld hiervan is het vierdelige *Wording en opbouw van de Noordoostpolder*, waarin door de verschillende onderzoekers in dienst van de Directie de verschillende aspecten van ontginning en de vroege ontwikkeling van het gebied naar voren werden gebracht.³³

Er kan gesteld worden dat de bronnen die hun oorsprong vonden in genoemde organisaties een grote invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de Noordoostpolder zelf, zeker gezien het gegeven dat de IJsselmeerwerken in volle gang waren ten tijde van het verschijnen van het merendeel

²⁶ A.M.C. van Dissel, 'Smeding, Sikke (1889-1967)', *Biografisch Woordenboek van Nederland* <<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn4/smeding>> (versie 12-11-2013) [geraadpleegd 6-7-2016].

²⁷ G. van Klinken, 'Van Zuiderzeecomité tot deputaatschap. De Gereformeerde Kerken in het nieuwe land, 1928-1943' in: W. Den Boer e.d., *Een machtig Arbeidsveld. De opbouw van het kerkelijk leven in de Noordoostpolder* (Gouda, 2008), 67-90, alhier 77-78.

²⁸ W.F. Heinemeijer, 'Veen, Henri Nicolaas ter (1883-1949)', *Biografisch Woordenboek van Nederland* <<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn/1880-2000/lemmata/bwn3/veen>> (versie 12 november 2013) [geraadpleegd 26-4-2016].

²⁹ C.A.P. Takes, *Bevolkingscentra in het oude en nieuwe land* (Alphen aan de Rijn, 1948), 9-10.

³⁰ P.J. Knechtmans & A.J. Kox, *Tot nut en eer van de stad. Wetenschappelijk onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 2002), 129-131.

³¹ Ibidem, 135; Van Dissel, *Eigengereide doeners*, 149.

³² Van Dissel, *Eigengereide doeners*, 45-48, 144.

³³ Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, *Wording en opbouw van de Noordoostpolder : geschiedenis van de ontginning en eerste ontwikkeling (1940-ca. 1960)* (Lelystad, 1986-1990).

van deze bronnen. Vrijwel alle rapporten zijn ontstaan als beleidsdocumenten of uitslagen van onderzoeken, die een politiek of academisch standpunt moesten verdedigen. Getuigenissen van bewoners, die in deze bronnen veel aan het woord komen, zijn dan al door de filter van de onderzoekende gegaan.

Dit alles geeft een gekleurd beeld van de situatie in de Noordoostpolder, maar maakt het allesbehalve onmogelijk de bronnen te gebruiken voor deze scriptie – integendeel zelfs. Het is in mijn ogen onontbeerlijk om als beleidsmaker of academicus een historisch perspectief in acht te nemen. Hoewel Ter Veer wel degelijk politieke motieven had, wat terug te zien was in zijn pleidooi voor staatsexploitatie, was de Stichting juist opgericht teneinde onafhankelijk onderzoek te doen. Veel van het onderzoek van de Wieringermeerdirectie was bovendien in het leven geroepen om het eigen handelen te evalueren en ervan te leren in aanloop naar volgende projecten. Daarnaast liepen de opgezette onderzoeken van de hiervoor beschreven diensten over vele academische disciplines, wat samen een bijzonder gevarieerd en objectief beeld oplevert. Met deze bespiegelingen in het achterhoofd, alsmede met behulp van deugdzame secundaire literatuur, is er genoeg reden deze bronnen te gebruiken voor het onderzoek waarvan deze scriptie de weerslag is.

Deel I. Het begin

De Noordoostpolder viel begin september 1942 in zijn geheel droog. Vanaf dat moment kon er gesproken worden van een volwaardig gebied dat ontgonnen moest worden. Dit bleek echter makkelijker gezegd dan gedaan: dankzij de Duitse bezetting was er weinig voorhanden om het project aan te vangen. Dit hoofdstuk zal verder ingaan op de bezetting, om een heldere situatieschets te geven met betrekking tot de jonge jaren van de Noordoostpolder. We zullen zien dat de gebeurtenissen die hier voorvielen, en de gevolgen daarvan, van fundamenteel belang waren voor de manier waarop de polder zich in de jaren daarna zou ontwikkelen. Verder zal er licht worden geworpen op de leefomstandigheden in de arbeiderskampen, om vervolgens in te gaan op de veranderende situatie na de bevrijding in Nederland en in de Noordoostpolder.

1.1 De Noordoostpolder in de Tweede Wereldoorlog

Hoewel de Nederlandse economie na de bezetting door nazi-Duitsland grotendeels werd afgestemd op de oorlogsindustrie, bleef het ontginningswerk in de Noordoostpolder gestaag doorgaan. Ten grondslag hieraan lagen verschillende zaken. De belangrijkste hiervan kunnen gevonden worden in de kolonisatie-ideeën die nazi-Duitsland had voor Oost-Europa en in die zin de Noordoostpolder als voorbeeld beschouwde. Er bestond ook de overtuiging dat uitbreiding van het landbouwareaal, waarvoor de polder bedoeld was, de voedselvoorziening in het land zou vergemakkelijken.³⁴ Dankzij deze overwegingen kreeg de Noordoostpolder een bijzondere status: allen die hier werkten werden vrijgesteld van de *Arbeitseinsatz*, waardoor de Noordoostpolder al spoedig een 'Onderduikers Paradijs' werd.³⁵ Deze verwerving was mede tot stand gekomen dankzij de inspanningen van de Wieringermeerdirectie. Zij was in de Noordoostpolder terecht gekomen dankzij de wanordelijke situatie die in de ambtelijke wereld van het bezette Nederland heerste. Er was geen duidelijkheid over welk overheidsorgaan de polder moest gaan ontginnen en uiteindelijk viel de keuze op de Directie, waarop de naam werd uitgebreid met de titel 'Noordoostpolderwerken'.³⁶ Net als in de Wieringermeer genoot men hier veel vrijheid en de selectie op werknemers bleef zeer streng. Zij die gedurende de oorlog twee jaar in de polder hadden gewerkt, zouden later bekend komen te staan als pioniers.³⁷ C.A.P. Takes, sociograaf in dienst van de Stichting voor Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders, besteedde kort na de oorlog aandacht aan hen. Hij sprak inderdaad van een zeer strenge selectie gedurende de oorlogsjaren, maar ook dat deze eisen nauwelijks vol te houden waren: de instroom van werkkrachten was simpelweg te laag.³⁸ Volgens Takes was het gevolg

³⁴ C.C. Van Baalen, *Paradijs in oorlogstijd? Onderduikers in de NOP 1942-1945* (Zwolle, 1986), 18-19.

³⁵ Ibidem, 31; G. Ham, 'C. C. van Baalen, Paradijs in oorlogstijd? Onderduikers in de Noordoostpolder 1942-1945' *BMGN-LCHR* 103:3 (1988), 471-472, alhier 471.

³⁶ Van Baalen, *Paradijs*, 20-22

³⁷ Ibidem, 26; ter voorkoming van verwarring met migranten die na de oorlog arriveerden, zal dit onderscheid in acht worden genomen. Migranten van tijdens de oorlog heten pioniers, die van erna gewoon (land)arbeiders of migranten.

³⁸ C.A.P. Takes, *Pioniers in den Noordoostpolder gedurende de oorlogsjaren 1941 en 1942* (Alphen aan de Rijn, 1947), 6; Van Baalen, *Paradijs*, 36-38.

hiervan dat een groot deel van het pioniersbestand omstreeks 1942 op zowel mentaal als fysiek gebied ongeschikt was voor het zware werk.³⁹ Mede hierdoor was er sprake van arbeidsverzuim op grote schaal. Uit een door hem afgenomen enquête onder de pioniers, achterhaalde Takes de redenen voor vestiging in de Noordoostpolder.⁴⁰ Er bleken grofweg twee uitkomsten mogelijk. Ten eerste waren er pioniers die hoopten op een boerderij na voltooiing van de ontginning, zij waren voornamelijk afkomstig van het platteland. Daarnaast was er de grotendeels uit de stad afkomstige groep, die trachtte te ontkomen aan de Duitse tewerkstelling.⁴¹

1.2 De komst van de kerk

Ondanks de weinig verheffende vooruitzichten was de Noordoostpolder dus redelijk populair en dankzij die snelle bevolkingsgroei werd de godsdienstige verzorging steeds belangrijker. Deze kwam echter bijzonder ongeorganiseerd op gang.⁴² Er kan in deze context gesproken worden van een zekere 'wildgroei' aan kerkdiensten. Predikanten en pastoors werden allen op verschillende manieren en vanuit andere kerkgenootschappen aangestuurd en stemden daarbij hun bezoeken en diensten nauwelijks op elkaar af.⁴³ In een poging deze handelingen te coördineren stelde de Wieringermeerdirectie de Interkerkelijke Contactcommissie in, die de contacten tussen hen en de drie grote kerkgenootschappen (Rooms-katholieke kerk, Nederlands Hervormde kerk en Gereformeerde kerk) zou moeten bespoedigen. Dit alles om de opspelende verschillen en verdeeldheid tussen de kerkgenootschappen te temperen. De pragmatische Smeding bezorgde de kerkgenootschappen dus zelf een positie in het nieuwe land om frictie tussen hen te voorkomen.⁴⁴ Volgens Takes waren deze samenwerkingsverbanden over het algemeen redelijk succesvol in de zin dat zij weerslag hadden op het samenleven van de pioniers zelf: er werd in de kampen onder andere gezamenlijk de mis gevierd.⁴⁵

1.3 Religieuze verschillen nemen toe – in Nederland

De kerkhistoricus G. van Klinken duidt de bevrijding van Nederland als de overgang naar een tijdvak waarin ideologische verschillen weer belangrijk werden.⁴⁶ Over het algemeen was er volgens hem na de oorlog een grote terugtrekking tot de eigen sfeer te bemerken binnen de Nederlandse kerken, veelal uit verdediging tegen de doorbraakgedachte.⁴⁷ Met de term doorbraak wordt bedoeld op het na

³⁹ Takes, *Pioniers*, 17.

⁴⁰ Ibidem, 20-21; Van Baalen, *Paradijs*, 23.

⁴¹ Takes, *Pioniers*, 20.

⁴² Van Klinken & Van Staalduine, 'Inleiding' in: Den Boer, *Arbeidsveld*, 1-7, alhier 3-5.

⁴³ Takes, *Pioniers*, 164-166.

⁴⁴ J.T.W.H. Van Woensel, 'De barakkenfase. De culturele en godsdienstige verzorging in de arbeiderskampen, 1937-1960' in: Den Boer, *Arbeidsveld*, 7-31, alhier 9.

⁴⁵ Takes, *Pioniers*, 163-164

⁴⁶ G. van Klinken, 'Van het Noord-Oostfront'. De uitzonderlijke beginfase van het gereformeerde leven in de Noordoostpolder, 1943-1948' in: Den Boer, *Arbeidsveld*, 91-110, alhier 103.

⁴⁷ Ibidem, 102-103; Van Woensel, 'De barakkenfase', 11-12.

de oorlog levende sentiment om de bestaande zuilen in de maatschappij te doorbreken. Volgens de initiatiefnemers moest geloof niet langer bepalend zijn voor onder andere de politieke keuze. De gemeenschappelijke strijd tegen de bezetters had groepen bij elkaar gebracht die daarvoor nauwelijks contact hadden. Het afnemen van tegenstellingen tussen geloofsgroepen speelde daarom ook een grote rol. De gedachte had redelijk wat aanhang onder de economische en politieke elite, maar de gevestigde kerken en hun aanhangers kwamen hiertegen fel in het verweer.⁴⁸ Dientengevolge schikten de kerken zich in hun isolement en namen hun eigen plaats in de maatschappij. Die zag er gedurende de eerste twee decennia na de bevrijding ongeveer als volgt uit: de katholieken bleven geïsoleerd in hun eigen zuil. Ook de gereformeerden waren dankzij een schisma in de jaren 1950 vrij isolationistisch.⁴⁹ De hervormde kerk leek zich intussen los te maken van haar strikte religieuze wortels. In die zin kon deze geloofsgroep op zowel confessioneel als maatschappelijk gebied de 'midden orthodoxie' genoemd worden.⁵⁰

– in de Noordoostpolder

Na de oorlog ontstond er een uitzonderlijke situatie in de kampen. Gedurende de bezetting waren de arbeiders op elkaar aangewezen, wat de gemeenschapszin bevorderde. Na de bevrijding veranderde het gevoel van eenheid, omdat de pioniers meer hun eigen weg konden gaan: ze hoefden niet meer onder te duiken en waren zodoende minder op elkaar aangewezen.⁵¹ Een voorbeeld hiervan is te vinden in *Kerkelijk leven in de Noordoostpolder*, een rapport van de sociograaf J. Jukema in opdracht van de Wieringermeerdirectie. Hij sprak van een intern conflict bij de hervormden in de Noordoostpolder, waarop de ene groep zich afsplitste, en haar toevlucht zocht bij de gereformeerde tak van de poldergemeenschap.⁵² Dit was in de verzuilde ogen van beide geloofsgroepen natuurlijk niet de bedoeling: geloofsgroepen zouden door contact met andersgezinden intern verdeeld en tegen elkaar uitgespeeld kunnen raken.⁵³ Zelfs de landelijke politiek raakte hierdoor in vervoering. Vooral de Katholieke Volkspartij (KVP) maakte zich na de oorlogsjaren zeer druk over de mogelijke negatieve gevolgen van bepaalde kolonisatiemethodes.⁵⁴ In het parlement bleef de partij hameren op evenredige vertegenwoordiging van gezindten, teneinde haar zuil te beschermen. Uiteindelijk werd er in 1953 besloten dat in de Noordoostpolder de verschillende religies elkaar in balans moesten houden als een afspiegeling van de verhoudingen op het oude land.⁵⁵ Sindsdien werd er naast selectie op vakbekwaamheid ook geselecteerd op gebied van herkomst en gezindte, wat resulteerde in een

⁴⁸ Parlement & Politiek, 'De 'doorbraak'' <http://www.parlement.com/id/vh8lnhrrl0g6/de_doorbraak> [geraadpleegd 31-5-2016].

⁴⁹ P. Voorberg, 'De GKv in de NOP' in: Den Boer, *Arbeidsveld*, 137-160, alhier 138; J.T.W.H. Van Woensel, *Kerkopbouw en kerkbouw in de IJsselmeerpolders* (Lelystad, 1996), 14-15.

⁵⁰ Van Woensel, *Kerkopbouw* 15

⁵¹ Van Klinken, 'Noord-Oostfront', 102-103

⁵² B.J. Aalbers, 'Wording en opbouw van de hervormde gemeente Noordoostpolder' in: Den Boer, *Arbeidsveld*, 31-50, alhier 33; J. Jukema, *Kerkelijk leven in de Noordoostpolder* (Zwolle, 1959), 34-36.

⁵³ Aalbers, 'Wording en opbouw', 33; Van Woensel, *Kerkopbouw*, 36.

⁵⁴ Van Woensel, *Kerkopbouw*, 41.

⁵⁵ Ibidem, 41; Van Dissel, *Paradijs*, 150.

uitzonderlijk heterogeen landschap op religieus gebied.⁵⁶ Er was dus sprake van zekere oplegging of invoering van de verzuiling in de Noordoostpolder.⁵⁷ Smeding moest vervolgens met groot ongenoegen toezien hoe de kerken zich van elkaar isoleerden en hun eigen plaats in de samenleving innamen. Voornamelijk door de instroom van nieuwe kolonisten, die de pionierstijd niet hadden meegemaakt, werden de religieuze verhoudingen op scherp gezet. Dit leidde tot felle discussies waarmee vroege sympathieën voor samenwerking in de kiem werd gesmoord.⁵⁸

De gebeurtenissen tijdens de oorlogsjaren en vlak daarna kunnen als fundamenteel worden beschouwd voor hoe de Noordoostpolder zich zou ontwikkelen. De vroege komst van de kerk en de grote religieuze diversiteit die hierdoor ontstond mag niet onderschat worden. Hoewel Smeding de polder het liefst 'neutraal' zag, moest hij de kerkelijke aanwezigheid wel zien te beteugelen om frictie te voorkomen: de introductie van de Interkerkelijke Contactcommissie moest dit reguleren. Op deze wijze werd de kerkelijke aanwezigheid van legitimiteit voorzien, wat na de oorlog goed van pas kwam in de strijd tegen de doorbraakgedachte. Daarnaast waren de pioniers minder op elkaar aangewezen, wat zorgde voor een verdere verwijdering tussen de polderbevolking. We kunnen dus met enige zekerheid stellen dat de verzuiling, net als in de rest van Nederland, in de Noordoostpolder wortel schoot. Waar we in de rest van Nederland spreken van een terugkeer is dat in de Noordoostpolder niet het geval.

⁵⁶ Jukema, *Kerkelijk*, 15, 92.

⁵⁷ Van Dissel, *Paradijs*, 150.

⁵⁸ Voorberg, 'De GKv', 147; Op de invloed van deze nieuwe kolonisten zal in Deel 3 verder worden ingegaan.

Deel 2. De invloed van de kerk

Zoals besproken in het vorige hoofdstuk, namen de gevestigde kerken na de bevrijding ook in de Noordoostpolder een eigen plek in. Eén van de predikanten die de Noordoostpolder in werd gestuurd, was de hervormde A.P. Rasch. Hij kreeg in 1955 de taak het religieuze landschap in kaart te brengen. Enerzijds sprak hij van een zich na de oorlog snel ontwikkelende en ver doorgevoerde zuilenstructuur, anderzijds benoemde hij incidentele samenwerking tussen de geloofsgroepen die volgens hem wel degelijk voorkwamen.⁵⁹ In het kader van de eerder gestelde deelvraag “Zijn er gedurende de opbouw van de Noordoostpolder voorbeelden te vinden van samenwerking, die het verzuilingsnarratief bevestigen of ontcrachten?” zal dit hoofdstuk ingaan op drie belangrijke aspecten die in het kerkelijke leven van de Noordoostpolder een hoofdrol speelden: het kerkgebouw, de belangenorganisatie en het onderwijs. Dit zal verduidelijken hoe de religieus heterogene polderbewoners tegenover elkaar stonden.

2.1 Kerkgebouwen

Al aan het begin van de twintigste eeuw had de Nederlandse overheid een regeling getroffen die de constructie van kerkgebouwen zou bekostigen. Deze maatregel werd genomen in het kader van grote bevolkingsconcentraties, die door toedoen van de overheid ontstonden.⁶⁰ Op initiatief van de Wieringermeerdirectie werd in 1954 een soortgelijke regeling getroffen voor de Noordoostpolder: de landelijke overheid zou voorzien in veertig procent van bouw- en inventariskosten. Gebruikten twee genootschappen samen één gebouw dan kon de tegemoetkoming echter oplopen.⁶¹ Deze clausule had te maken met de beperkte financiële middelen die de staat zelf voor handen had. Om die reden bleven nieuwe kerken, met name in de kleinere dorpen, langer uit dan gedacht en was men aangewezen op verplaatsbare barakken, zogenaamde noodkerken. Hierbij wisten de hervormden en gereformeerden elkaar al snel te vinden: zij verzorgden samen het vervoer, de opbouw en exploitatie van deze noodkerken.⁶² Er was dus genoeg reden om de mogelijkheden die voorgenoemde regeling bood serieus te overwegen, mede omdat bij de exploitatie van noodkerken was gebleken dat verschillende religies prima samen konden werken. In het dorp Kraggenburg werd hier het eerste initiatief toe genomen: na aanhoudende financiële problemen zochten de hervormden contact bij de gereformeerden, waarna laatstgenoemden introkken in het al voltooide gebouw van de hervormden. Dit voorbeeld werd al snel gevolgd door de protestantse gemeenten in Espel en Tollebeek, waar men direct een gezamenlijke kerk bouwde. Volgens de historicus J.W. van Woensel kan deze gezamenlijke exploitatie in de jaren 1960 gezien worden als een unieke situatie in Nederland.⁶³

⁵⁹ A.P. Rasch, ‘De Noordoostpolder’, in: W. Banning, *Handboek pastorale sociologie dl. III: Groningen, Drenthe, de noordwesthoek van Overijssel en de Noordoostpolder* (Den Haag, 1955) 243-259, alhier 247-249.

⁶⁰ Dit kwam vooral voor in Zuid-Limburg en de Wieringermeer, respectievelijk dankzij de mijnbouw en droogmaling.

⁶¹ Ibidem, 29, 62; Jukema, *Kerkelijk*, 162.

⁶² Jukema, *Kerkelijk*, 94, 162.

⁶³ Van Woensel, *Kerkopbouw*, 62-63.

2.2 Belangenorganisaties

Gezien de grotendeels agrarische bevolking lag het voor de hand dat de eerste belangenorganisaties in de Noordoostpolder boerenorganisaties zouden worden. De verzuilde instanties ondervonden hier iets nieuws: er zou zich gedurende de bezetting tussen de pioniers een buitengewone saamhorigheid hebben ontwikkeld, waarbij de vooroorlogse verzuilde structuren als achterhaald werden beschouwd.⁶⁴ In feite was hier dus sprake van een onafhankelijk ontwikkelde 'doorbraakgedachte'. Dit alarmeerde de nationale bondsbesturen en men besloot zich volledig te wijden aan het voorkomen van deze samenwerking. Zowel de christelijk-protestantse CBTB als de katholieke ABTB werden hiermee voorname tegenstanders van een overkoepelende samenwerking.⁶⁵ De Overijsselse Landbouwmaatschappij (OLM), die openbaar van aard was, was echter een groot voorstander. Uit onderlinge besprekingen ontstond uiteindelijk het idee om op dezelfde datum eigen bondsafdelingen op te richten voor de Noordoostpolder. Dit is een duidelijk voorbeeld van hoe de verzuiling volgens Pennings in de praktijk werkte: hoewel verzuilde instituties hun aanhangers geschieden wilden houden, overlegde men veel op organisatorisch niveau.⁶⁶ De katholieke ABTB, de protestants-christelijke CBTB en de openbare OLM werden hiermee belangrijke spelers in de polder. Wel richtte men diezelfde dag een gemeenschappelijke agrarisch-technische raad op.⁶⁷ Hoewel de spelers waren verdeeld, kan er gesteld worden dat er een eerste stap in onderlinge communicatie was gezet.

2.3 Onderwijs

Dankzij het neutraliteitsstreven van directeur Smeding was er in de pas drooggevallede polder aanvankelijk geen plaats voor het bijzonder onderwijs, en de eerste scholen waren dan ook openbaar van aard.⁶⁸ Uiteindelijk verschenen in 1947 ook de eerste protestantse lagere scholen, die weldra overal in de polder uit de grond schoten.⁶⁹ Dit was het gevolg van het onderwijsideaal van de besproken CBTB: eigen landbouwonderwijs was als vanouds een speerpunt van de bond.⁷⁰ Opvallend is dat in hun streven eigen onderwijs te verzorgen, de dikwijls zo verdeelde hervormden en de gereformeerden elkaar wisten te vinden in een 'brede basisvereniging' voor christelijk onderwijs.⁷¹ Om verdere verbodsbreking van het veld te voorkomen verleende de Wieringermeerdirectie medewerking aan dit

⁶⁴ M. Smits & R.E. van der Woude, 'Op nieuw land een nieuwe maatschappij.' Verzuiling bij de landbouworganisaties in Flevoland 1942-1995' *Geïnspireerde organisaties. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging 7* (2004), 45-69, alhier 50.

⁶⁵ Smits & Van der Woude, 'Op nieuw land', 50-51.

⁶⁶ Pennings, *Verzuiling*, 37.

⁶⁷ Smits & Van der Woude, 'Op nieuw land', 50-52.

⁶⁸ H. Pruntel, 'Gescheiden wegen in het polderonderwijs. De spanningsboog tussen eigen identiteit en pragmatisme in het bijzonder onderwijs in de Noordoostpolder' in: Den Boer, *Arbeidsveld*, 161-184, alhier 164.

⁶⁹ Pruntel, 'Gescheiden wegen', 166; Rasch, 'De Noordoostpolder', 247.

⁷⁰ Smits & Van der Woude, 'Op nieuw land', 52.

⁷¹ Jukema, *Kerkelijk*, 31; Rasch, 'De Noordoostpolder', 248.

initiatief.⁷² De katholieken hielden zich langer op in het openbaar onderwijs: pas in 1951 zette de eerste katholieke lagere school voorzichtig zijn stappen.⁷³ Het was vanaf de jaren 1950 dus vrij normaal dat ieder dorp drie schoolgebouwen had: een openbare, een protestants-christelijke en een rooms-katholieke.⁷⁴ In sommige dorpen waren er nauwelijks genoeg leerlingen om de scholen te bevolken, maar ze werden toch behouden ten behoeve van de gelijke behandeling van gezindten.⁷⁵ Het vervolgonderwijs, dat zich uitstrekte van de (landbouw)huishoudschool tot het lyceum, zou in de jaren daarna een politiek-religieuze machtsstrijd worden. Ter illustratie dient de strijd tussen de Directie van de Wieringermeer en de protestantse basisvereniging. Eerstgenoemde wilde met de steun van de katholieken alleen openbaar voortgezet onderwijs opzetten. De protestanten zagen er zeer sterk tegenop zich te conformeren aan scholen zonder christelijke grondslag en zochten hun eigen mogelijkheden. Uiteindelijk ontstond een voor de Noordoostpolder vrij unieke situatie. De christelijke brede basisvereniging zocht contact met christelijke gemeenschappen op het oude land, om samen tot genoeg leerlingen voor scholen te komen. Dit was op organisatorisch niveau nog niet eerder voorgekomen.⁷⁶ Er kan in de Noordoostpolder dus gesproken worden van een ware 'schoolstrijd' in het klein.

Uiteindelijk kunnen we vaststellen dat de zuilenstructuur na de oorlog snel werd doorgevoerd in de Noordoostpolder. Desondanks is er op sommige gebieden sprake van samenwerking, die in de context van de tijd als uniek beschouwd mag worden. Het succes hiervan is in mijn ogen te danken aan de pioniers en hun gezamenlijke religiebeleving in de arbeiderskampen. Daarnaast was de Noordoostpolder een gebied waar de middelen schaars waren, en was het dus logisch elkaar te helpen. Evenals bij de situatie van het realiseren van kerkgebouwen, waren de protestantse geloofsgemeenschappen bij het bouwen van scholen al snel op elkaar aangewezen uit financiële overwegingen. De onderlinge verhoudingen lagen hier heel anders. Bij het bouwen van kerken schoot men elkaar te hulp, maar bij de strijd om scholing ging het er een stuk giftiger aan toe. Dit is te verklaren door te kijken naar de beperkte financiële steun van de overheid, en de tegenwerking van de Wieringermeerdirectie. In tegenstelling tot de situatie bij het bouwen van kerken, waar iedereen de ruimte kreeg, moest er bij het onderwijs gevochten worden voor iedere school. Het ging hier zelf zo ver in dat de protestanten liever contact zochten met hun geloofsgenoten op het oude land, dan een school te beginnen met hun katholieke burens in de polder. Dit komt voort uit het feit dat er feitelijk te weinig leerlingen waren voor de hoeveelheid scholen die men graag gesticht zag.

⁷² H. Pruntel, *Scholen In Een Nieuwe Samenleving: De Ontstaansgeschiedenis Van Het Onderwijs In Flevoland* (Lelystad, 2004), 48-49.

⁷³ Pruntel, 'Gescheiden wegen', 167; Jukema, *Kerkelijk*, 31.

⁷⁴ Jukema, *Kerkelijk*, 30.

⁷⁵ Pruntel, *Scholen*, 61-63.

⁷⁶ Pruntel, 'Gescheiden wegen', 170-174.

Deel 3. De bewoners

Dit laatste hoofdstuk zal gaan over de polderbewoners zelf. Waar we ons eerst hebben gericht op de maatschappelijke, religieuze en organisatorische context van de polder, zal er nu aan de hand van de eerder geformuleerde deelvraag “In welke mate zijn de gestelde indicatoren voor sociale cohesie aanwezig in de Noordoostpolder, en hoe droegen zij bij aan de samenlevingsopbouw hier?” worden ingegaan op de deze criteria en hun invloed op de polderbevolking. Deze criteria zijn, zoals vermeld in de inleiding, hoge participatie in het sociale leven, identificatie met het woongebied en sterke onderlinge banden tussen de bewoners. In eerste instantie zal het gaan over de gevolgen van het selectiebeleid dat de Wieringermeerdirectie voerde voor de samenstelling van de bevolking. Vervolgens zal het gaan over de sociale verbanden die in de dorpen ontstonden, om daarna in te gaan op mogelijke standsverschillen en hoe deze bij droegen aan het ontstaan van een poldercultuur. Ten slotte zal de vraag naar lokale identiteit en sociale cohesie gesteld worden.

3.1 **Gevolgen van het selectiebeleid**

Het beoogde selectiebeleid van de Directie van de Wieringermeer is gedurende de jaren 1950 meermaals belemmerd: zoals besproken in het eerste hoofdstuk werd naast vakbekwaamheid en financiële slagkracht ook religie een criterium. Daarnaast speelden er nog andere zaken. Zo was er een instroom van grote groepen Zeeuwse boeren die slachtoffer waren van de watersnoodramp van 1953, maar ook van boeren die door de schaaluitbreiding van de agrarische sector hun te kleine boerenbedrijf op het oude land moesten opgeven. Beide groepen kregen van overheidswege voorrang op andere gegadigden.⁷⁷ De Zeeuwen waren over het algemeen gereformeerd, wat resulteerde in een scheve opbouw van gezindten. Hierdoor moest de directie bij andere uitgifterondes gaan compenseren. Het percentage katholieken is desondanks lager uitgevallen dan het landelijk gemiddelde: dit heeft te maken met het gegeven dat de katholieke provincies simpelweg te ver weg lagen en dat deze boeren over het algemeen niet bekend waren met landbouw op kleigrond. Het percentage gereformeerden pakte onevenredig hoog uit.⁷⁸ In de eerste plaats dankzij de geografische nabijheid van de grotendeels gereformeerde kop van Overijssel, in de tweede plaats door de komst van de Zeeuwen.⁷⁹

Door de instroom van deze nieuwe groepen veranderde de Noordoostpolder snel. In het al eerder geraadpleegde *Handboek Pastorale Sociologie* maakt de predikant Rasch melding van de volgens hem verschuivende sociale verhoudingen.⁸⁰ Waar de Noordoostpolder in de eerste jaren van haar bestaan grotendeels een ambtenarenmaatschappij was, zorgde de instroom van boeren voor een nieuw

⁷⁷ Jukema, *Kerkelijk*, 20-22.

⁷⁸ Naar gegevens van Jukema, *Kerkelijk* (tabel 2, pagina 19): het percentage gereformeerden in de Noordoostpolder ligt in verschillende metingen rond de 25 procent, waar het nationaal slechts 10 procent bedraagt.

⁷⁹ S. Muller, ‘Men kent elkaar niet’. De Rooms-katholieke Kerk in de nieuwe wereld van de Noordoostpolder tussen 1940 en 1965’ in: Den Boer, *Arbeidsveld*, 51-66, alhier 63; R. Alblas & P. Bukman, *Wonen in een nieuwe polder : onderzoeken in de Noordoostpolder naar de invloed van de nederzettingvormen op het sociale leven* (Amsterdam, 1959), 6-10; E. Abma & J.E. Montgomery, *Woning, dorp en dorpsgemeenschap in de Noordoostpolder* (Wageningen, 1959), 35.

⁸⁰ Rasch, ‘De Noordoostpolder’, 243.

element in de samenleving.⁸¹ Volgens Rasch en de socioloog Jukema waren het voornamelijk de pioniers die zich ervan bewust waren dat er een regionale binding diende te bestaan in de Noordoostpolder. Zij die later in de polder kwamen wonen waren hier minder van doordrongen, waardoor Rasch rivaliteit tussen de dorpen zag ontstaan.⁸² Desondanks noemde hij de komst van de boeren belangrijk voor de polder: 'Zij hebben arbeiders nodig, zij trekken de handel aan, stimuleren het organisatieleven en vragen bevrediging van hun culturele, kerkelijke en geestelijke belangen naast de maatschappelijk-economische'.⁸³

3.2 Het dorpsleven

In *Wonen in een nieuwe polder*, een rapport van de aan de Stichting voor Bevolkingsonderzoek verbonden sociologen R. Alblas en P. Bukman, werd de vorm van woongemeenschappen in de Noordoostpolder en de invloed hiervan op het sociale leven besproken. Alblas en Bukman spraken van 'een jonge samenleving, waarin gevestigde tradities nog geen rol spelen (...) [dat] brengt met zich mee, dat het individu geen als vanouds erkende plaats in de gemeenschap heeft. Dit zal velen stimuleren tot grote activiteit in het maatschappelijk leven om zich zulk een plaats te veroveren'. Naar deze maatstaven verwachtten zij een bloeiend maatschappelijk dorpsleven.⁸⁴ De Amsterdamse sociaalgeograaf E.W. Hofstee meende niettemin dat er geen dorpscultuur zou ontstaan. Hij zag juist dat de 'stad' Emmeloord zich veel sneller ontwikkelde dan de omliggende dorpskernen, wat volgens hem duidde op het ontwikkelen van een meer stedelijke cultuur.⁸⁵

Over het al dan niet ontstaan van dorps- of stadscultuur dienen de dorpen Ens en Marknesse als voorbeeld. In het eerstgenoemde dorp werden de bewoners geënquêteerd door twee leden van de Wageningse afdeling voor sociografie, E. Abma en J.E. Montgomery. Hun resultaten in *Woning, dorp en dorpsgemeenschap in de Noordoostpolder* kunnen op zijn minst opzienbarend genoemd worden. Er was inderdaad sprake van een drukbezocht verenigingsleven: twee derde van de dorpsbevolking, inclusief boeren, was lid van een vereniging wat vergeleken met de situatie op het oude land een uitzonderlijk hoog percentage is. Paradoxaal genoeg gaf slechts 21 procent aan zich enigszins verbonden te voelen met het nieuwe dorp waar zij woonden. Illustratief hiervoor is het feit dat 41 procent nog steeds een abonnement had op de krant uit de streek van herkomst.⁸⁶ Dit wijten Abma en Montgomery voornamelijk aan een gebrek aan persoonlijke historie in het dorp.⁸⁷ Ook in Marknesse, waar de sociograaf T. Oei Han in opdracht van de Stichting voor Bevolkingsonderzoek zijn blik op wierp, was

⁸¹ Ibidem, 244.

⁸² Ibidem, 244-245; In het kader hiervan deden er zelfs de verhalen de rondte dat in sommige dorpen geloofsgenoten of minderheidsgroepen in de verdrukking werden gebracht door rivaliserende geloofsgroepen.

⁸³ Ibidem, 247.

⁸⁴ Alblas & Bukman, *Wonen*, 53.

⁸⁵ Hofstee, 'Selectie', 287-288; T. Oei Han, *Het verenigingsleven in de Noordoostpolder: schets van de ontwikkeling van het nieuwe groepsleven in de Noordoostpolder, met een case-study van Marknesse* (Amsterdam, 1958), 56.

⁸⁶ E. Abma & J.E. Montgomery, *Woning, dorp en dorpsgemeenschap in de Noordoostpolder* (Wageningen, 1959), 22-23.

⁸⁷ Ibidem, 20, zie tabel 11.

er sprake van een grote wil iets bij te dragen aan het opbouwen van de gemeenschap.⁸⁸ Alblas en Bukman bemerkten echter dat beide dorpen feitelijk te klein waren voor een duurzame verenigingsopbouw: 'de verscheidenheid in godsdienstige overtuigingen versmalt in alle polderdorpen de basis waarop het verenigingsleven rust'.⁸⁹ Dit wordt ook vastgesteld door sociograaf van de Wieringermeerdirectie A.K. Constandse: in *Het dorp in IJsselmeerpolders* uit 1960 telde hij 715 verenigingen in de gehele Noordoostpolder, waarvan er slechts 57 niet verzuild waren.⁹⁰ Deze verzuilde opbouw van vereniging en onderwijs was volgens Rasch de reden dat er in de dorpen moeilijk sprake kan zijn van saamhorigheid: men was te sterk geïsoleerd van elkaar.⁹¹

3.3 Ongelijkheid tussen boeren en arbeiders

Rasch zag bovendien de standsverschillen groeien, in het bijzonder tussen de boer en zijn arbeider(s). Hieraan lag voornamelijk ten grondslag dat er uitsluitend grote agrarische bedrijven te vinden waren in de polder.⁹² Het inkomensverschil speelde hierbij dus een grote rol.⁹³ Een voorbeeld hiervan is te vinden in het werk van Abma en Montgomery: landarbeiders bleken nauwelijks over gemotoriseerd vervoer te beschikken en waren daardoor minder in staat langeafstandsrelaties te onderhouden. Zij waren dan ook sneller geïsoleerd van het dorp en het sociale leven, wat zich ogenschijnlijk eenvoudig vertaalde in hun relatieve afwezigheid in verenigingsfuncties.⁹⁴ Vooral de vrouwen van landarbeiders hadden te leiden onder de moeilijk te overbruggen afstanden. Oei Han geeft in zijn onderzoek aan dat de vrouwen die buiten de dorpskern woonden vrijwel volledig verstoken waren van het sociale leven. Hun deelname aan het verenigingsleven is zelfs gekrompen ten opzichte van hun situatie op het oude land, waar bij elke andere ondervraagde groep een hoger percentage werd vastgesteld.⁹⁵ De grote boeren waren echter bovengemiddeld vertegenwoordigd, met name in de hogere bestuursfuncties.⁹⁶ Ook culturele uitstapjes als schouwburg- of filmbezoek is uitzonderlijk frequenter onder grote boeren en zij lijken de enige groep te zijn die zich de duurdere vrijetijdsbestedingen konden veroorloven.⁹⁷ Dankzij de genoemde verschillen noteerde Constandse dat er sociale segregatie leek te ontstaan. Bij bijeenkomsten bemerkten geënquêteerden dat er aparte groepjes ontstonden voor grote boeren, kleine boeren en landarbeiders, evenals voor hun vrouwen.⁹⁸ Hieruit kunnen we opmaken dat er ook binnen de boerenstand segmentering ontstond. Constandse maakt hierbij een opvallende toevoeging:

⁸⁸ Oei Han, *Verenigingsleven*, 55.

⁸⁹ Abma & Montgomery, *Woning*, 35.

⁹⁰ A.K. Constandse, *Het dorp in de IJsselmeerpolders: sociologische beschouwingen over de nieuwe plattelandscultuur en haar implicaties voor de planologie van de droog te leggen IJsselmeerpolders* (Zwolle, 1960), 179-182, zie tabel 38.

⁹¹ Rasch, 'De Noordoostpolder', 256.

⁹² Rasch, 'De Noordoostpolder', 245.

⁹³ Hofstee, 'Selectie', 288.

⁹⁴ Abma & Montgomery, 16, 21, 28, zie tabel 7 en 8; Constandse, *Het dorp*, 191-192, zie tabel 45; Oei Han, *Verenigingsleven*, 30.

⁹⁵ Oei Han, *Verenigingsleven*, 17-18, 31, 62.

⁹⁶ Constandse, *Het dorp*, 190-191.

⁹⁷ Abma & Montgomery, *Woning*, 31, zie tabel 26; Constandse, *Het dorp*, 197.

⁹⁸ Constandse, *Het dorp*, 196.

volgens hem beschouwde het merendeel van de boeren in de Noordoostpolder de dorpen als 'maaksels' zonder enige sentimentele waarde. Zij waren sceptisch over de gemeenschappen die zich in deze dorpjes hadden gevormd en oriënteerden zich zodoende nog steeds op het oude land voor alledaagse zaken.⁹⁹ Ondanks Rasch' bemerking dat de boer de maatschappij hielp opbouwen, blijkt dus dat deze zich ook sterk afkeerde van de dorpsmaatschappij.

3.4 Is er sprake van lokale identiteit?

De psycholoog A.J. Smolenaars trachtte in opdracht van de Stichting voor Bevolkingsonderzoek in *Kerkelijkheid en persoonlijkheidskenmerken* te achterhalen in hoeverre er sprake kon zijn van specifieke persoonlijkheidskenmerken die mogelijk zouden zijn ontstaan in de Noordoostpolder. Hij bemerkte dat hoewel de bevolking voornamelijk was geselecteerd uit plattelanders, zij geen 'typische plattelandsbevolking' was maar juist een atypische, die door bijzondere omstandigheden als zodanig was gevormd.¹⁰⁰ Deze bijzondere omstandigheden hadden volgens hem voornamelijk betrekking op het geografische milieu van de polder, de mentale eigenschappen van de kolonisten en de afwezigheid van een geldende plaatselijke cultuur.¹⁰¹ Met andere woorden: het polderbestaan, met zijn bijzondere omstandigheden, heeft volgens Smolenaars gezorgd voor veranderingen en een homogenisering van de polderbevolking.¹⁰² In het kader hiervan dient ook Hofstee genoemd te worden. Hij sprak al in 1954 van het ontstaan van cultuuridealen in kolonistenbestemmingen.¹⁰³ Specifiek gericht op de Noordoostpolder veronderstelde hij het ontstaan van een modern ideaal dat zich vooral openbaarde als het moderne boerenbestaan. Als typerende karaktertrekken noemde hij bijvoorbeeld rationeel economisch handelen, niet vrezen voor risico's en de hang naar moderne agrarische technieken. Hofstee schreef de opvallend goede economische resultaten van de polderboerderijen dan ook niet alleen toe aan de uitstekende fysisch-geografische omstandigheden, maar ook aan de instelling van de boer zelf. Hij bemerkte verder dat dit cultuurideaal zich door sociale druk langzaam meester maakte van de Noordoostpolder.¹⁰⁴ Ook Constandse onderkende het bestaan van bovengemiddeld capabele en maatschappijbewuste boeren in de polder, en schrijft dit toe aan het feit dat hij te maken had met een 'kolonistenbevolking'.¹⁰⁵

De samenstelling van de nieuwe bewoners van de Noordoostpolder werd sterk beïnvloed door overheidsingrijpen, wat een fundamenteel effect heeft gehad op de te vormen gemeenschappen. Over de gevolgen bestaan verschillende zienswijzen. Volgens onder anderen Rasch is er sprake van een

⁹⁹ A.K. Constandse, *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder* (Wageningen, 1964), 58; Rasch, 'De Noordoostpolder', 244.

¹⁰⁰ A.J. Smolenaars, *Kerkelijkheid en persoonlijkheidskenmerken in twee Zuiderzeepolders* (Amsterdam, 1968), 40, 61; Jukema, *Kerkelijk*, 21.

¹⁰¹ Jukema, *Kerkelijk*, 8.

¹⁰² Smolenaars, *Kerkelijkheid*, 58.

¹⁰³ Hofstee, 'Selectie', 284-287.

¹⁰⁴ Ibidem, 287.

¹⁰⁵ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 58, 67-69.

toenadering tussen geloofsgroepen, terwijl Constandse juist een segregatie zag ontstaan op basis van inkomen. Er werd gesproken van dorpschauvinisme en een hoge deelname aan het verenigingsleven door ongeveer alle bevolkingslagen en religies, maar ook van een oriëntatie op het oude land in plaats van het eigen dorp. Dit is paradoxaal: ondanks de hoge deelname aan het verenigingsleven is er dus weinig verbondenheid. Dit is mijns inziens terug te voeren op de aannames van Alblas en Bukman, waarbij het eerste mogelijk een uitvloeisel is van het tweede. Juist door het gebrek aan verbondenheid of een geldende plaatselijke cultuur, waren de bewoners meer geneigd zich actiever een positie binnen het verenigingsleven toe te eigenen.

Conclusie

Naarmate het einde van de opbouwperiode van de Noordoostpolder naderde, kon er gesproken worden van een volwaardige samenleving. De bewoners waren betrokken met elkaar en waren in staat samen dingen te organiseren en op te zetten. Net als in de rest van Nederland speelde de verzuiling ook hier een grote rol. Aan de ene kant kan dat hebben geholpen bij de snelle opbouw, aan de andere kant is het evident dat deze de fragmentatie in stand hield. Als eerste dient echter de uniciteit van de Noordoostpolder opnieuw bekeken te worden. Aan de ene kant kon de Noordoostpolder uniek worden genoemd dankzij de extreme heterogeniteit in zowel herkomst als religie. Er was bovendien sprake van extreem hoge deelname aan het verenigingsleven en er waren interconfessionele samenwerkingsverbanden die nergens anders in Nederland voorkwamen. Aan de andere kant was de Noordoostpolder niet uniek: net als in de rest van Nederland, was de verzuiling de maatstaf van de maatschappij. De voorgenoemde samenwerking ontstond uit pragmatische overwegingen, niet uit idealen en de doorbraakgedachte werd evengoed bestreden.

De verzuiling is fundamenteel voor het begrijpen van de situatie in de Noordoostpolder gedurende de jaren 1942-1962. Vooral tegen het einde van de oorlog werd de kerkelijke aanwezigheid steeds nadrukkelijker en deze zou een belangrijk stempel drukken op de samenlevingsopbouw. Als gevolg van het ingrijpen van de landelijke politiek, welke op haar beurt werd gestuurd door confessionele partijen, was de religieuze heterogeniteit groot. Dit zorgde op haar beurt weer voor sterkere fragmentatie. Er was tussen de geloofsgroepen sprake van frictie en strijd, vooral op het gebied van onderwijsopbouw. Op andere gebieden was er echter toenadering, soms uit eigen beweging en soms door inmenging van de Wieringermeerdirectie. Dit bevestigt dat ook in de Noordoostpolder Van Dams theorie van de 'verzuilingsmythe' opgaat: de strikte scheiding van geloofsgroepen heeft nooit bestaan, hoewel dit ook in de Noordoostpolder op organisatorisch niveau wel zo leek.

Aan die samenwerking tussen geloofsgroepen dient bovendien extra aandacht besteed te worden. Samenwerking kwam soms tot stand dankzij de gezamenlijke pioniersgeschiedenis, maar over het algemeen was er weinig sprake van. Pragmatisme voerde de boventoon dankzij een te smalle basis voor eigen activiteiten, zoals is gebleken bij de realisatie van kerkgebouwen en onderwijsvormen. Samenwerkingsverbanden waren er dan ook niet uit doorbraakidealen, maar uit zuinigheid en realisme van zowel overheids- als kerkfunctionarissen. De samenlevingsopbouw was dus zowel integrerend als segmenterend: aan de ene kant namen de polderbewoners afstand van elkaar, aan de andere kant ontmoette men elkaar, al dan niet door de omstandigheden gedwongen.

Ook het sociale leven in de Noordoostpolder is op zijn minst gezegd opvallend te noemen. Er was namelijk sprake van een bovengemiddelde participatie aan het maatschappelijk leven vergeleken met de rest van Nederland. Een verklaring hiervoor is te vinden in de theorie van Alblas en Bukman: in een gebied zonder geldende cultuur, waren individuen sterker geneigd voor zichzelf een maatschappelijke positie te veroveren. Daarnaast speelt ook de selectie op onder andere

ondernemingslust van de Wieringermeerdirectie een rol. Ondanks de bloeiende organisatiecultuur in de dorpen, was er hier niet direct sprake van eensgezindheid. Juist dankzij de verzuilde opbouw van onderwijs en vereniging bleek zich lastig een dorpscultuur te ontwikkelen. Dit wordt mede in de hand gewerkt door de grote welvaartsverschillen tussen boeren en arbeiders, die samen het grootste deel van de bevolking uitmaakten. Tussen hen trad al snel segregatie op. Het besef van eenheid dat er was vond zich voornamelijk terug onder de pioniers, bewoners van het eerste uur. Door de bank genomen waren de nieuwe inwoners een stuk minder eendrachtgezind. Gezien de sterk uiteenlopende uitkomsten van verschillende onderzoeken op dit gebied, is het woord identiteit dan ook ietwat groot te noemen. Er is over het algemeen geen sprake van een overkoepelend polderbesef of solidariteit binnen of tussen de dorpen. Er zijn echter wel degelijk specifieke eigenschappen te zien die de polderbevolking kenmerkte. In het kader hiervan is het beter om te spreken van een 'volksaard', gevormd door buitengewone sociaal- en fysisch-geografische omstandigheden, dan van een identiteit die de polderbewoners zich allen aan konden meten.

Verantwoording

Bronnen

- Abma, E., & Montgomery, J.E., *Woning, dorp en dorpsgemeenschap in de Noordoostpolder* (Wageningen, 1959).
- Alblas, R., & Bukman, P., *Wonen in een nieuwe polder: onderzoeken in de Noordoostpolder naar de invloed van de nederzettingvormen op het sociale leven* (Amsterdam, 1959).
- Constandse, A.K., *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder* (Wageningen, 1964).
- Constandse, A.K., *Het dorp in de IJsselmeerpolders. Sociologische beschouwingen over de nieuwe plattelandscultuur en haar implicaties voor de planologie van de droog te leggen IJsselmeerpolders* (Zwolle, 1960).
- Godefroy, J., *Enkele arbeidsproblemen van de Wieringermeer* (Alphen aan de Rijn, 1941).
- Groenman, S., 'Een evaluatie van de planmatigheid in de Noordoostpolder' *Mens en Maatschappij* 35 (1960), 185-194.
- Groenman, S., *Kolonisatie op nieuw land* (Assen, 1953).
- Hofstee, E.W., 'De selectie van de kolonisten en de ontwikkeling van de plattelandscultuur in de IJsselmeerpolders' in: Zuur, A.J. (red.), *Langs gewonnen velden. Facetten van Smedings werk* (Wageningen, 1954), 268-297.
- Jukema, J., *Kerkelijk leven in de Noordoostpolder* (Zwolle, 1959).
- Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in NL, haar verbreiding en oorzaken* (Groningen, 1933).
- Oei Han, T., *Het verenigingsleven in de Noordoostpolder. Schets van de ontwikkeling van het nieuwe groepsleven in de Noordoostpolder* (Amsterdam, 1958).
- Lijphart, A., *The politics of accomodation: pluralism and democracy in the Netherlands* (Berkeley, 1968).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968).
- Rasch, A.P., 'De Noordoostpolder' in: Banning, W., *Handboek pastorale sociologie dl. III: Groningen, Drenthe, de noordwest-hoek van Overijssel en de Noordoostpolder* (Den Haag, 1955).
- Rogier, L.J., *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* (Den Haag, 1956),
- Smolenaars, A.J., *Kerkelijkheid en persoonlijkheidskenmerken in twee Zuiderzeepolders* (Amsterdam, 1968).
- Stuvet, H.J., *Bouwen op nieuwe bodem ten behoeve van de gemeenschap in het voormalige Zuiderzeebekken* (Assen, 1967) .
- Takes, C.A.P., *Bevolkingscentra in het oude en het nieuwe land: een onderzoek naar verspreiding en functie van een aantal nederzettingen in enkele Nederlandse gebieden, ten einde inzicht te verkrijgen in de behoefte aan bevolkingscentra in de toekomstige Zuidelijke IJsselmeerpolders* (Alphen aan de Rijn, 1948).
- Takes, C.A.P. , *Pioniers in den Noordoostpolder gedurende de oorlogsjaren 1941 en 1942* (Alphen aan de Rijn, 1947).
- Ter Veen, H.N., *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied* (Groningen, 1925).
- Ter Veen, H.N., 'De kolonisatiepolitiek in den Noordoostpolder' *Mens & Maatschappij* 17:6 (1941), 353-378.
- Ter Veen, H.N., 'Op nieuw land een nieuwe maatschappij. Het Zuiderzeeprobleem' *Mens & Maatschappij* 6:4 (1930), 313-329

Literatuur

- Van Baalen, C.C., *Paradijs in oorlogstijd? Onderduikers in de NOP 1942-1945* (Zwolle, 1986).
- Blom, J.C.H., *Verzuiling in Nederland: in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925* (Amsterdam, 1981).
- Blom, J.C.H., Misset, C.J., ed., *'Broeders sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Den Haag, 1985).
- Blom, J.C.H., Talsma, J., ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam, 2011).
- Den Boer, W. (red.), *Een machtig arbeidsdoel. De opbouw van het kerkelijk leven in de Noordoostpolder* (Gouda, 2008).
- Van Dam, P., *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam, 2011).
- Van Dissel, A.C.M., *59 Jaar eigengereide doeners in Flevoland, Noordoostpolder en Wieringermeer: Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 1930-1989* (Zutphen, 1991).
- Ham, G., 'C. C. van Baalen, Paradijs in oorlogstijd? Onderduikers in de Noordoostpolder 1942-1945' *BMGN-LCHR* 103:3 (1988), 471-472.
- Huygen, A., & De Meere, F., *De invloed en effecten van sociale samenhang. Verslag van een literatuurverkenning* (Utrecht, 2008).
- Jeurgens, C., *De Haarlemmermeer: een studie in planning en beleid 1836-1858* (Amsterdam, 1991).
- Van Kampen, J.H. (red.), *Wording en opbouw van de Noordoostpolder, 4 delen* (Den Haag, 1986-1990), IV: *De ontwikkeling der dorpen*.
- Karel, E.H., 'Een nieuwe visie op verzuiling' *Groniek* 87 (1984), 54-61.
- Knegtmans, P.J. & Kox, A.J., *Tot nut en eer van de stad. Wetenschappelijk onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 2002).
- Pennings, P.J.M., *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen : opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Kampen, 1991).
- Pruntel, H., *Scholen In Een Nieuwe Samenleving: De Ontstaansgeschiedenis Van Het Onderwijs In Flevoland* (Lelystad, 2004).
- Righart, H., *De katholieke zuil in Europa. Een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Amsterdam, 1986).
- De Rooy, P., 'Zes studies over verzuiling' *BMGN-LHCR* 110:3 (1995), 380-392.
- De Rooy, P., 'Voorbij de verzuiling?' *BMGN-LCHR* 116:1 (2001), 45-57.
- Schnabel, P. & De Hart, J., 'Sociale cohesie: het thema van dit Sociaal en Cultureel rapport' in: P. Schnabel, R. Bijl & J. de Hart, *Betrekkelijke betrokkenheid* (Den Haag, 2008), 11-28.
- Smits, M. & Van der Woude, R.E., "Op nieuw land een nieuwe maatschappij." *Verzuiling bij de landbouworganisaties in Flevoland 1942-1995' Geïnspireerde organisaties. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* 7 (2004), 45-69.
- Taverne, E., 'Het betwiste landschap van de Haarlemmermeer', *BMGN-LHCR* 121:4, 711-726.
- Vriend, E., *Nieuw Land: het verhaal van een polder die perfect moest zijn* (Amsterdam, 2012).
- Van Woensel, J.T.W.H., *Kerkopbouw en Kerkbouw in de IJsselmeerpolders* (Lelystad, 1996).

Websites

- Van Dissel, A.M.C., 'Smeding, Sikke (1889-1967)', *Biografisch Woordenboek van Nederland* <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn4/smeding>> (versie 12 november 2013) [geraadpleegd 25-4-2016]
- Heinemeijer, W.F., 'Veen, Henri Nicolaas ter (1883-1949)', *Biografisch Woordenboek van Nederland* <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/1880-2000/lemmata/bwn3/veen>> (versie 12 november 2013) [geraadpleegd 26-4-2016].
- Parlement & Politiek, 'De 'doorbraak'' <http://www.parlement.com/id/vh8lnhrrl0g6/de_doorbraak> [geraadpleegd 31-5-2016].
- Wijfjes, H., 'De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw. Onder redactie van Hans Blom en Jaap Talsma' *Historisch Nieuwsblad* <<http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/5566/de-verzuiling-voorbij-godsdienst->

stand-en-natie-in-de-lange-negentiende-eeuw-onder-redactie-van-hans-blom-en-jaap-talsma> [geraadpleegd 7-7-2016].

Illustraties

- Rijkswaterstaat afdeling Multimedia, 'Overzichtskaart van de Noordoostpolder ID349387' <[https://beeldbank.rws.nl/MediaObject/Details/Overzichts kaart van de Noordoostpolder 349387?resultType=Search&resultList=447098,447097,447094,447093,447081,447080,447068,447067,349387](https://beeldbank.rws.nl/MediaObject/Details/Overzichts%20kaart%20van%20de%20Noordoostpolder%20349387?resultType=Search&resultList=447098,447097,447094,447093,447081,447080,447068,447067,349387)> [geraadpleegd 25-5-2016].